

An Analysis of the Use of Euphemism in Khosrow and Shirin by Nizami Ganjavi

Ali Sabbaghi¹ | Tahere mirhashemi²

1. Associate Professor of Persian Language and Literature Department, Arak University, Arak, Iran. Email: a-sabaghi@araku.ac.ir
2. Assistant Professor of Persian Language and Literature Department, Arak University, Arak, Iran. Email: t-mirhashemi@araku.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received 14 December
2021
Received in revised form 28
January 2023
Accepted 31 January 2023
Published online 23
September 2023

Keywords:

Nizami Ganjavi, Khosrow
and Shirin, Rhetoric,
Euphemism.

ABSTRACT

Hakim Nizami Ganjavi is a poet with a style and creator of the literary movement in the creation of lyrical versified stories in the history of Persian literature. Khosrow and Shirin is the first lyrically versified story of the poet, the story of affection, love, and lust, and a brilliant example of body pleasure composition in Persian poetry. This article analyzes the use of euphemism in Khosrow and Shirin and seeks to answer the following questions: euphemism has been used to express and represent what themes in Khosrow and Shirin; What kind of literary and rhetorical tricks has been reflected in Khosrow and Shirin through euphemism, and what factors have provided the ground for the formation of euphemism in Khosrow and Shirin. The author has extracted research data from the text of the story by complete inductive method and has explained the use of euphemism in the versified story by the descriptive-analytical method. The results show that themes such as words and concepts of taboo, death, and descriptions of making love and lust in the text of the story have been expressed using euphemism and the poet has used rhetorical techniques of simile, metaphor, and irony in expressing forbidden and challenging concepts, and by this way has tried to maintain his image and that of the actual and potential audience of the story.

Cite this article: Rezvani, Seyedali, Mortzaei, Seyed javad, Salehi nia, Maryam. (2023). "An Analysis of the Use of Euphemism in Khosrow and Shirin by Nizami Ganjavi". *Journal of Lyrical Literature Researches*, 21 (41), 155-170.
<http://doi.org/10.22111/jllr.2023.40928.3012>

Extended Abstract

1-Introduction

Euphemism generally refers to the use of desired, polite, pleasant, and sometimes vague and indirect words or expressions to represent or express a tense, unpleasant, and taboo concept (Abrams, 2000: 83; Saberi, 2009: 564 and Chegeni, 2003: 150), whose explicit and direct expression endangers the image of the speaker and the audience, is considered a negation of the principles of politeness and conveys a negative emotional charge to the message recipient. Euphemism is used in spoken language and written text as well and is considered a rhetorical technique in literary written text. One of the literary texts in which the use of euphemism is prominent is Khosrow and Shirin. Nizami Ganjavi (1140-1201), the creator of this romantic work, is a poet who prides himself on the ascetic nature of his poetry and considers it the "place of the shindy and the pub" in his first poetry collection, Makhzan al-Asrar (Nizami, 2007: 73). When this poet composes a romantic poetry collection such as Khosrow and Shirin, he still tries not to go beyond the framework of Sharia and not to make poetry a captive of "pub" again (ibid.). He also tries to preserve his image as a poet who adheres to Sharia while not damaging the image of his general and special audiences while composing this romantic poetry collection. Nizami's adherence to maintaining the framework of Sharia and customs and maintaining image has created a romantic poetry collection whose euphemism has kept it from entering into the realm of taboo words and the offensive expression of some concepts and images despite having themes and concepts in the area of physical love and taboos. The authors of this study argue that euphemism is so prominent in the creation of this poetry collection that it can be considered one of the stylistic features of Khosrow and Shirin. Euphemism should be examined in the creation of Khosrow and Shirin, taking into account the importance and obvious manifestation of this feature. This study is conducted in line with this necessity and answers the following questions:

- A) Euphemism is used to express and represent what topics in Khosrow and Shirin?
- B) What factors have provided the basis for the formation of euphemisms in Khosrow and Shirin?
- C) Through what literary and rhetorical techniques, euphemism is expressed in Khosrow and Shirin?

2-Research methodology

The authors first examined all the verses of Khosrow and Shirin by using complete induction and extracted the verses containing euphemisms to answer the study questions. They then analyzed the findings using the descriptive-analytical method.

3-Discussion

As the creator and narrator of the work, Nizami Ganjavi sometimes takes advantage of euphemism in the Khosrow and Shirin lyrical and romantic poems. Fictional characters sometimes talk to each other about topics such as death, love, and taboos in various contexts and situations using euphemisms. The types of euphemisms in this poetry collection can be proposed in the two axes of themes and rhetorical techniques. Nizami thematically uses euphemisms in these cases: A) Scary issues: Using pleasant and less annoying words to express unpleasant things that are scary even to think about is one of the cases of euphemisms. Some of the scary issues that Nizami expresses in Khosrow and Shirin using euphemisms are the rapid passage of life, old age, disability, death, illness, and distress. b) Taboo words and concepts: One of the uses of euphemisms is the use of alternative words instead of taboo, dangerous, immoral, and mysterious words. These words, concepts, and images are virginity, description of the body and some body parts of the lover, romantic relationships (kissing, asking for a kiss, and asking for connection), and naughty women. Nizami expresses these things using euphemisms because bringing up such things is considered a kind of violation of norms in the custom of Iranian society - even today. c) erotism: in the discussed romantic poetry collection,

Khosrow and Shirin had meetings, some courtships and coquetries took place, and the story ended in the union with a good ending. In the narration of the meetings and courtship of the main characters of the story, Nizami speaks in riddles using euphemisms and rhetorical techniques. The rhetorical techniques used by Nizami to reflect euphemism in Khosrow and Shirin are metaphor, simile, and irony (56 times) by frequency. These literary techniques are used several times in one verse. Nizami often uses metaphors in cases where the taboo concept is very tense and unpleasant. The simile and irony are mainly used for scary issues in Khosrow and Shirin. The simile is often used to describe the distress and illness of the characters in the story as if Nizami aims to reduce the meaning of negative words such as yellowing of the face, thinness, depression, loneliness, stooping, etc. However, the use of similes for euphemism is not only limited to scary issues. Nizami uses similes for a good and acceptable interpretation in cases where the taboo concept is less tense and unpleasant. Furthermore, he often uses irony to express concepts and images concerning death. In euphemism, Nizami makes the death of fictional characters, which is a scary and unfortunate issue, acceptable by using irony.

4. Conclusion

Khosrow and Shirin by Nizami Ganjavi is a narration of the romantic, earthly, and heterosexual life of two Iranian and Armenian princes. This story is an artistic account of the birth, youth, love, old age, and death of the characters. Nizami uses euphemism in the form of simile, metaphor, and irony to purely and chastely express scary things such as the rapid passage of life, old age, disability, death, taboo words such as sexual organs, and scenes of sensuality and lovemaking. Nizami has an indirect expression combined with modesty by using euphemisms and metaphors in providing an account of the image of romantic scenes and the concepts of erotism and lovemaking that may endanger his image and that of his audience. By using a range of clear and ambiguous metaphors, he tries to advance the narrative of the story completely and say the unspeakable things with a tension-relieving and indirect expression by choosing good words and interpretations when expressing taboo words such as sexual organs, which are unpleasant and tense in the social customs and morals of the society. Nizami often uses simile and irony to narrate scary things such as death, disease, and distressed state according to the context and theme of the story and the tone of the characters, trying to provide a euphemism for these scary things by substituting words that have a positive meaning. In general, what made this wise poet use euphemism in the Khosrow and Shirin romantic poems is to preserve his image as a wise person and a poet who adheres to Sharia and the image of special and general audiences in addition to maintaining the framework of Sharia and politeness.

5-References

- Abd al-Karimi, S. (2013). *A glossary of sociolinguistics*, Tehran: Elmi Publications.
- Abrams, M. H. (2000). *A glossary of literary terms*, Tehran: Jangal Publication.
- Abrams, M. H. (2007). *A glossary of literary terms*, translated by Siyamak Babaie, Tehran: Jangal & Javdaneh Publication.
- Bashiri, M. Khajegiri, T. (2009). "Name and shame in Shahnameh", *Bahar-e Adab Journal*, Vol. 2, No. 2, pp 77 – 95.
- Chegeni, E. (2003). *Encyclopedia of language and languages*, Tehran: Lorestan University & Behnam Press.
- Freud, S. (1970). *Totem and Taboo*, translated by Mohammad Ali Khonji, Tehran.
- Javari, M. H. Hamidi, A. (2007). "A Review of the Reader-Oriented Theories in the 20th Century", *Adab Pazhuhi Journal*, vol. 2, No 3, pp 143 – 176.

- Khalegi Motlag, J. (1996). "Heterosexuality in Persian literature", *Iran Shenasi Journal*, Vol. 8, No. 1, pp 15 – 54.
- Khorramshahi, Ba. D. (2015). *Encyclopedia of Kara* (English - Persian), Vol. 2, Tehran: Mo'in & Negah & Shabahang Publishers.
- Merriam, Ch. Merriam, G. (eds). (1986). *Webster`s Ninth New Collegiate Dictionary*. Springfield: Merriam-Webster, Inc.
- Mousavi, S. Badakhshan, E. (2017). "The Analysis of Euphemism in the Persian Language: A Discursive Approach", *Journal of Comparative Linguistic Researches*, Vol. 6, No. 12, pp 55 – 67.
- Mousavi, S. Badakhshan, E. (2013). "The Ugly Euphemisms", *Journal of Foreign Language Research*, Vol. 2, No. 2, pp 171 – 187.
- Nizami Ganjavi, E. (1998). *Khosrow and Shirin*, Edited by Barat Zanjani, Tehran: Tehran University Publications.
- Nizami Hanjavi, E. (2007). *Khosrow and Shirin*, Edited by Behrouz Servatian, Tehran: Amir Kabir Press.
- Nizami Hanjavi, E. (2007). *Makhzan al-Asrar*, Edited by Behrouz Servatian, Tehran: Amir Kabir Press.
- Nowroozi, A. Abbaszadeh, H. (2010). "Euphemism in Arabic Language and Literature Methods and Incentives", *Journal of Arabic Language and Literature*, Vol. 2, No 3, pp 149 – 174.
- Okhravi, M. Vaezi, M.A.R, s.M. (2021). "The Factors of Poetry Creation in Nezami Ganjavi's Poetic Theory", *Journal of Lyrical Literature Researches*, Vol 19, No 36, Pp. 29-54.
- Pirooz, Gh. Mehrabi Kali, M. (2015). "A Semantic Analysis of Death-related Euphemism in Hāfīz's Ghazals", *Adab Pazhuhi*, vol. 9, No 33, pp 81 – 104.
- Purnamdarian, T. (2001). *In the shadow of the sun: Persian poetry and deconstruction in Molvi's poetry*, Tehran: Sokhan.
- Qasimnezhad, A. (2002). *Euphemisms, in An Encyclopedia Persian Literature*, Vol. 2, Edited by Hassan Anushe, Tehran: Printing and publishing company of the Ministry of Culture and Islamic Guidance.
- Rezaie, A.A. (2003). *Descriptive Vocabulary of Literature: English - Persian*, Tehran: Farhang Moaser Publishers.
- Sabbaghi, A. (2011). "Taboo Naming in Ferdowsi's Shahnameh, in Kakh -e bi Gazand" (Articles of the international conference commemorating Hakim Abulqasem Ferdowsi in the second millennium of Shahnameh), Vol. 3, Zahedan: University of Sistan and Baluchestan, pp 2050 - 2061.
- Saberi, A. (2009). *Dictionary of Literary Skills*, Tehran: Islamic Azad University of Central Tehran Branch.
- Sabzian Moradabadi, S. Kazzazi, M.j.D. (2009). *Dictionary of theory and literary criticism* (vocabulary of literature and related fields), Tehran: Morvarid Press.
- Tabibian, H. (2009). *Equivalentents of rhetorical sciences in Persian and Arabic*, Tehran: Tehran: Amir kabir Press.
- Zanjani, B. (1998). *Imagery in the Khamsa of Nizami*, Tehran: Amirkabir Press.
- Zarrinkoub, A. H. (1995). *Pir -e Ganjah in search of nowhere*, Tehran: Sokhan Publications.

تحلیل کاربرد حسن تعبیر در خسرو و شیرین نظامی

علی صباغی^۱ | طاهره میرهاشمی^۲ |

۱- نویسنده مسئول، دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه اراک، اراک، ایران. رایانامه: a-sabaghi@araku.ac.ir

۲- استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه اراک، اراک، ایران. رایانامه: t-mirhashemi@araku.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	
تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۹/۲۳	حکیم نظامی گنجوی سراینده‌ای صاحب سبک و شاعری جریان‌ساز در آفرینش منظومه‌های غنایی در تاریخ ادبیات فارسی است. خسرو و شیرین نخستین منظومه غنایی شاعر، داستان دلدادگی، عشق و هوس و نمونه درخشان تن‌کامه‌سرایی در شعر فارسی است. این جستار به تحلیل کاربرد حسن تعبیر در خسرو و شیرین می‌پردازد و در صدد است تا به این پرسشها پاسخ دهد که: حسن تعبیر برای بیان و بازنمایی چه موضوع‌هایی در خسرو و شیرین به کار رفته است؛ حسن تعبیر از طریق چه شگردهای ادبی و بلاغی در خسرو و شیرین بازتاب یافته است و چه عواملی زمینه و بستر شکل‌گیری حسن تعبیر در خسرو و شیرین را فراهم ساخته است. نگارندگان داده‌های تحقیق را از متن داستان به روش استقرای تام استخراج کرده و به روش توصیفی - تحلیلی به تبیین کاربرد حسن تعبیر در منظومه پرداخته‌اند. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که موضوعاتی مانند واژگان و مفاهیم تابو، امور هراس‌انگیزی همچون مرگ، بیماری و پریشان‌حالی و توصیفات عشقبازی و هوسرانی در متن داستان با بهره‌گیری از حسن تعبیر بیان شده است و شاعر از شگردهای بلاغی استعاره، تشبیه و کنایه در بیان مفاهیم ممنوع و تنش‌زا استفاده کرده است و کوشیده است از این طریق وجهه خود و مخاطبان بالفعل و بالقوه داستان را حفظ کند.
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۱/۱۱/۰۸	
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۱/۱۱	
تاریخ انتشار: ۱۴۰۲/۰۷/۰۱	
کلیدواژه‌ها:	
نظامی گنجوی، خسرو و شیرین، بلاغت، حسن تعبیر.	

صباغی، علی؛ میرهاشمی، طاهره. "تحلیل کاربرد حسن تعبیر در خسرو و شیرین نظامی"، پژوهشنامه ادب غنایی، دوره ۲۱(۴۱)، ۱۷۰-۱۵۵

5 <http://doi.org/10.22111/jllr.2023.40928.3012>

۱. مقدمه

در قلمرو تاریخ ادبیات هر سخنوری پیش از آفریدن متن مخاطب بالفعل یا بالقوه‌ای را در نظر می‌گیرد. این مخاطب می‌تواند بیرون از متن و به اصطلاح خواننده اثر بعد از آفرینش متن باشد (مخاطب برون‌متنی)؛ یا این‌که ممکن است در درون متن باشد (مخاطب درون‌متنی)؛ این مخاطب اگر در متن به صورت مشخص و مجزا طرف خطاب سخنور قرار گیرد، مخاطب درون‌متنی بالفعل و اگر به صورت مشخص و مجزا طرف خطاب شاعر قرار نگیرد، مخاطب درون‌متنی بالقوه نامیده می‌شود. در هر صورت «سخن گفتن بدون مخاطب و یا فرض مخاطب ممکن نیست». (پورنامداریان، ۱۳۸۰: ۳۴) در گستره تاریخ ادبیات فارسی گاهی شاعران و نویسندگان آثار خویش را به شخصیتی خاص که مخاطب درون‌متنی بالفعل اثرشان بوده است پیشکش کرده‌اند؛ چنانکه حکیم نظامی گنجوی طرح داستان خسرو و شیرین را در ابتدای کار به نام طغرل بن ارسلان - طغرل سوم آخرین سلطان سلجوقی عراق (درگذشته ۵۹۰ ق.) - بنیان نهاد و پنج سال بعد (۵۷۶ ق.) منظومه را به عموی سلطان - اتابک محمد جهان‌پهلوان (درگذشته ۵۸۱ ق.) - اهدا کرد و با مرگ جهان‌پهلوان، صله شاعر را عموی دیگر سلطان - اتابک قزل ارسلان (درگذشته ۵۸۷ ق.) - در سال ۵۸۳ هجری قمری پرداخت و به این سبب، نام و نشان و مدح این سه تن به‌عنوان مخاطبان درون‌متنی در خسرو و شیرین آمده است. (نظامی، ۱۳۷۶: ۱۰ و ۱۲ و ۱۷) در این روند اهدای کتاب به مخاطب خاص، غالباً مخاطب اثر از قدرت اجتماعی برتر و به تبع آن فاصله اجتماعی بیشتری نسبت به شاعر برخوردار بوده است و اثر به فرمان یا سفارش او نوشته یا سروده می‌شد. در متن‌هایی که گفتگومند هستند همانند منظومه‌های داستانی، گویندگان و مخاطبان درون‌متنی بالفعل (شخصیت‌های متن) پیام‌هایی را ردوبدل می‌کنند و همین گفتگوها متن را پیش می‌برد. به نظر می‌رسد حتی اگر اثر ادبی مخاطب از پیش تعیین‌شده درون‌متنی یا برون‌متنی هم نداشته باشد و هنرمند آن را برای مخاطبان بالقوه و عام زمان خویش و روزگاران بعد آفریده باشد عواملی مانند اعتقادات دینی، اصول اخلاقی حاکم بر جامعه، «تمایلات فرهنگی و سیاسی مخاطبان و شرایط زمانی‌ای» که مخاطبان در آن قرار دارند (جواری و حمیدی کندول، ۱۳۸۶: ۱۶۰) در نحوه تعبیر و بیان سخنور تأثیر خواهد گذاشت؛ به دیگر سخن شاعر برای حفظ وجهه خود و دیگران و نیز پذیرفتگی در جامعه و میان همه مخاطبان ناگزیر از رعایت هنجارها و قراردادهای زمانه خویش خواهد بود و جانب احتیاط را رعایت کرده بر اساس موقعیت و بافت، به اقتضای حال و مقام سخن خواهد گفت.

حکیم نظامی گنجوی (۵۳۵ - ۵۹۸ ق.) که با سرودن خمسه یا پنج گنج یکی از ارکان اربعه سخن در ردیف فردوسی، انوری و سعدی شناخته شده است در سرودن مثنوی عاشقانه بدون تالی و بی‌همتا معرفی شده است. (زرین‌کوب، ۱۳۷۴: ۲۰۱) این سخنور شهرت گنجه، از همان آغاز شاعری در مثنوی مخزن الاسرار، خود را مقید به رعایت معیار شرع در سرودن شعر دانسته است:

شعر به من صومعه بنیاد شد شاعری از مصطبه آزاد شد

(نظامی، ۱۳۸۶: ۷۳)

هر سخنی کز ادبش دوری است دست برو مال که دستوری است

و آنچه نه از شرع برآرد علم گر منم آن حرف، درو کش قلم

(همان: ۲۰۶)

نظامی بر این باور است که خروج از این هنجار و شکستن حریم شرع در شعر، ابطال سخن را در پی خواهد داشت. این شاعر شریعت‌مدار و زهدپیشه، علاوه بر رعایت حریم شرع در مثنوی تعلیمی مخزن الاسرار که موضوع و بافت متن، آن را الزام و ایجاب می‌کرد، در سرودن منظومه‌های دیگر از جمله منظومه بزمی و عاشقانه خسرو و شیرین که خود آن را «هوس-نامه» نامیده است:

مرا چون مخزن الاسرار گنجی چه باید در هوس پیمود رنجی ...
ولیکن در جهان امروز کس نیست که او را بر هوس‌نامه هوس نیست
(نظامی، ۱۳۷۶: ۲۱)

نیز پا از دایره ادب و نزاکت بیان بیرون نهاده و کوشیده است در این منظومه در توصیف زیبایی و زشتی اندام، بیان امور هراس‌انگیز همچون مرگ شخصیت‌های داستانی و تن‌کامه سرایی (خالقی مطلق، ۱۳۷۵: ۱۶) و گزارش کام‌جویی و فضاها و حالات عشق و عاشقی از طریق کاربرد بجا و بهنگام حسن تعبیر «آنچه [را که] بیان آن زشت و شرم‌انگیز به نظر می‌رسد در پرده استعاره و مجاز به تقریر درآورد و درعین‌حال زبان را به زشتی نیالاید». (زرین‌کوب، ۱۳۷۴: ۲۱۲)

یکی از الزامات رعایت اقتضای حال و مقام، استفاده بجا و بهنگام از حسن و قبح تعبیر است. در فرهنگ اصطلاحات ادبی و منابع بلاغی زبان فارسی اصطلاح حسن تعبیر، لطف تعبیر و معادل‌های آن مانند «به‌گویی» (عبدالکریمی، ۱۳۹۲: ۳۰ و خرمشاهی، ۱۳۹۴، ج ۲: ۸۵۰)، «نیک‌واژه» (صابری، ۱۳۸۸: ۵۶۵)، «خوش‌نوایی» (رضایی، ۱۳۸۲: ۱۰۴)، «به‌گزاری و پاک‌واژگی» (سبزیان مرادآبادی و کزازی، ۱۳۸۸: ۲۰۱ و ۲۰۲) و معادل «euphemism» در زبان انگلیسی به کار می‌رود. این اصطلاح برگرفته از واژه یونانی «euphèmismos» به معنای خوب سخن گفتن است و از دو واژه «eu» به معنای خوب و «pheme» به معنای گفتار و سخن اشتقاق یافته است. (Merriam, 1986: 428) و در مفهوم کلی عبارت است از به کار بردن واژه یا تعبیری مطلوب، مؤدبانه، خوشایند و گاه مبهم و غیرمستقیم برای بازنمایی یا بیان مفهومی تنش‌زا، ناخوشایند و ممنوع (Abrams, 2000: 83؛ صابری، ۱۳۸۸: ۵۶۴ و چگنی، ۱۳۸۲: ۱۵۰) که بیان صریح و مستقیم آن وجهه سخنور و مخاطب را به خطر می‌اندازد و نافی اصول ادب تلقی می‌شود و بار عاطفی منفی به گیرنده پیام منتقل می‌کند. نقطه مقابل این اصطلاح قبح تعبیر، سوء بیان و پریشان‌گویی (dysphemism) است و آن عبارت است از به کار بردن تعبیر یا واژه‌ای با بار معنایی منفی، گستاخانه، رنجاننده و تنش‌زا.

در بیشتر منابع به کاربرد حسن تعبیر در امور هراس‌انگیز مانند مرگ و بیماری، امور جنسی و برخی از اعضای بدن و مفاهیم تابو و ممنوع یک جامعه اشاره شده است. (قاسم‌نژاد، ۱۳۸۱: ۵۸۲ و Abrams, 2000: 83) به نظر می‌رسد در فرایند شکل‌گیری حسن و قبح تعبیر در زمان انتقال پیام، فرض بر این است که یک واژه یا تعبیر در کاربرد رایج و بی‌نشان (unmarked) بار معنایی خنثی دارد و در زبان به صورت معمول و متعارف به کار می‌رود؛ هرگاه این عبارت یا کلمه از چهارچوب هنجار و مرسوم فراتر یا فروتر برود و نشان‌دار (marked) شود، واژه‌ها و تعابیر دیگری جایگزین آن خواهد شد. در چنین شرایطی واژه یا تعبیر نشان‌دار به یکی از دو سوی حسن یا قبح تعبیر نزدیک می‌شود و بسته به میزان دوری یا نزدیکی کلمه یا عبارت از بار معنایی خنثی بر روی یک پیوستار، حسن و قبح تعبیر شدت و ضعف پیدا می‌کند. این شدت و ضعف به صورت نسبی با در نظر گرفتن بافت قابل‌درک خواهد بود.

۱-۱- بیان مسأله و سؤالات تحقیق

حسن و قبح تعبیر در زبان گفتاری و نیز در متن نوشتاری کاربرد دارد و در متن نوشتاری ادبی شگردی بلاغی به شمار می‌آید. استفاده از حسن تعبیر و قبح تعبیر از سوی سخنور و درک زیبایی یا زشتی آن عبارت یا واژه از سوی مخاطب بستگی به بافت کاربردی حسن و قبح تعبیر دارد؛ به این معنی که زشت یا زیبا شمردن یک تعبیر یا واژه در گام نخست به بافت تولید آن تعبیر و به بافت ذهنی به کاربرنده آن تعبیر بستگی دارد سپس در گام دوم درک زیبایی و زشتی تعبیر نیز به بافت و زمینه دریافت پیام و بستر ذهنی گیرنده کلام ارتباط دارد. به عبارت دیگر حسن و قبح تعبیر کارکردی گفتمانی دارد.

در داستان خسرو و شیرین از یک سو می‌توان به تحلیل نحوه ارتباط زبانی شخصیت‌های داستانی با یکدیگر پرداخت و از سوی دیگر می‌توان چگونگی بیان و حضور نظامی در روایت این داستان را بررسی و تحلیل کرد و در نهایت می‌توان به نحوه ارتباط و بازخورد داستان‌سرایی نظامی در میان مخاطبان معاصر و روزگاران پس از حیات شاعر پرداخت. منظومه خسرو و شیرین روایت سرگذشت دلدادگی دو شخصیت از آغاز تا انجام حیات ایشان است و در این سرگذشت از تولد، عشق و جوانی، جنگ، هوسرانی، کام‌جویی جسمانی، مرگ و ... با کاربرد متناسب حسن و قبح تعبیر و با زبانی حکمت‌آمیز، هنرمندانه و شرم‌آموز سخن رفته است. نگارندگان در این جستار به این پرسش‌ها پاسخ خواهند داد:

(الف) در منظومه خسرو و شیرین حسن تعبیر برای بیان و بازنمایی چه موضوع‌هایی به کار رفته است؟

(ب) چه عواملی زمینه و بستر شکل‌گیری حسن تعبیر در خسرو و شیرین را فراهم ساخته است؟

(ج) حسن تعبیر از طریق چه شگردهای ادبی و بلاغی در خسرو و شیرین بیان شده است؟

۲-۱- اهداف و ضرورت تحقیق

نظامی شاعری است که در نخستین منظومه خود، مخزن‌الاسرار، به زاهدانه بودن شعر خویش می‌بالد و آن را «صومعه‌بنیاد» می‌داند. (نظامی، ۱۳۸۶: ۷۳). چنین شاعری وقتی به سرودن منظومه عاشقانه‌ای چون خسرو و شیرین می‌پردازد، باز هم تلاش می‌کند از چارچوب شرع خارج نشود و شاعری را دوباره اسیر «مصطبه» نکند. (همان) از سوی دیگر «حکیم نظامی گنجوی از آن دست شاعرانی است که در زمینه شناخت جامعه خود و سنتها و باورهای حاکم بر آن، بسیار دقیق و نکته‌سنج است» (اخروی و همکاران، ۱۴۰۰: ۴۸) و به همین دلیل کوشیده است با رعایت هنجارها و سنتهای حاکم بر جامعه در سرودن این منظومه عاشقانه، هم وجهه خودش را به عنوان یک شاعر متشرع حکیم حفظ کند و هم وجهه مخاطبان عام و خاص خویش را خدشه‌دار نکند. این تقید نظامی به حفظ چارچوب شرع و عرف و حفظ وجهه موجب خلق منظومه عاشقانه‌ای شده که به رغم وجود مضامین و مفاهیمی در حیطه عشق جسمانی و تابوها، رعایت حسن تعبیر آن را از وارد شدن به حیطه واژگان ممنوع و بیان زننده بعضی مفاهیم و تصاویر حفظ کرده است. هدف نگارندگان، اثبات این فرضیه است که حسن تعبیر در خلق منظومه خسرو و شیرین به قدری برجسته است که می‌توان آن را یکی از ویژگی‌های سبکی منظومه غنایی خسرو و شیرین دانست؛ با در نظر گرفتن اهمیت و نمود بارز حسن تعبیر در آفرینش منظومه خسرو و شیرین لازم است این ویژگی در مثنوی خسرو و شیرین بررسی شود و به عبارت دیگر خوانشی جدید با محوریت حسن تعبیر از این منظومه عاشقانه ارائه شود.

۳-۱- روش تحقیق

منظومه خسرو و شیرین از منظومه‌های عاشقانه فارسی با محوریت عشقی مادی و جسمانی است. تمایل نظامی به نزدیکی شرع و شعر باعث شده این سخنور حکیم برای توصیف و تبیین مفاهیم و تصاویر تابو و منفی این داستان از حسن تعبیر استفاده کند. در پژوهش حاضر نگارندگان برآنند تا ابتدا با بهره‌گیری از شیوه استقرای تام انواع موارد کاربرد حسن تعبیر را از منظومه خسرو و شیرین استخراج کنند و سپس با روش توصیفی - تحلیلی به واکاوی یافته‌های پژوهش بپردازند.

۴-۱- پیشینه پژوهش

درباره تعریف حسن تعبیر و قبح تعبیر مدخل‌هایی نوشته و ترجمه شده است که در کتاب‌های فرهنگ اصطلاحات ادبی و نیز در منابع بلاغی فارسی در دسترس پژوهشگران است، مترجمان و نویسندگان این مدخل‌ها، حسن و قبح تعبیر را تعریف کرده برای آن‌ها شاهد مثال و نمونه از زبان و ادبیات فارسی و انگلیسی آورده‌اند و اغلب به مصادیق واژه‌گزینی در شاهد مثال بسنده کرده‌اند؛ علاوه بر آن در چند مقاله نیز به صورت تخصصی به موضوع حسن تعبیر در زبان فارسی و عربی و شعر

فارسی پرداخته شده است از جمله: مقاله «حسن تعبیر در زبان و ادبیات عربی: شیوه و انگیزه‌ها» (۱۳۸۹) نوشته علی نوروزی و حمید عباس‌زاده؛ در این گفتار نویسندگان ضمن مرور تعریف و تاریخچه کوتاه حسن تعبیر در زبان و بلاغت عربی، به شیوه‌های ساخت حسن تعبیر و انگیزه‌های کاربرد آن پرداخته‌اند و در نهایت معادل تحسین الخطاب را در برابر حسن‌التعبیر پیشنهاد داده‌اند. مقاله «حسن تعابیر ناپسند» (۱۳۹۱) از سجاد موسوی و ابراهیم بدخشان؛ در این نوشتار نویسندگان به بررسی حسن تعبیر در زبان معیار فارسی و انگلیسی پرداخته‌اند و حسن تعبیر رایج را به دو نوع تقسیم کرده‌اند: در حسن تعبیر رایج با هدف ایجاد سازگاری اجتماعی و حفظ وجهه، دشواری ممنوعیت زبانی از میان برداشته می‌شود و در حسن تعبیر ناپسند (فریب واژه) تعابیر زیبا برای رفتار ناپسند با هدف تبرئه در برابر افکار عمومی به کار می‌رود. مقاله «بررسی معنی‌شناختی حسن تعبیّرات مرتبط با مرگ در غزلیات حافظ» (۱۳۹۴) نوشته غلامرضا پیروز و منیره محرابی کالی؛ در این مقاله شگردهای حافظ مانند وام‌واژه، عبارات اشاره‌ای، رد خلف، متناقض نما و ... در بیان مفهوم مرگ به‌عنوان امری هراس‌انگیز و نامطلوب توصیف شده‌است و به توجیه برخی کاربردهای قبح تعبیر در شعر حافظ اشاره شده است. مقاله «بررسی حسن تعبیر در زبان فارسی: رویکردی گفتمانی» (۱۳۹۵) نوشته سجاد موسوی و ابراهیم بدخشان؛ در این مقاله نویسندگان با رویکرد گفتمانی کرسپو فرناندر (۲۰۰۵) به بررسی حسن تعبیر در زبان فارسی پرداخته‌اند و هدف از کاربرد حسن تعبیر را ایجاد سازگاری اجتماعی در ارتباطات کلامی و حفظ روابط بین فردی دانسته به کاربرد حسن تعبیر بر اساس بافت موقعیتی و رویکرد گفتمانی تأکید کرده‌اند. با وجود تعریف و ارائه شاهد مثال از کاربرد حسن تعبیر در بیشتر فرهنگ‌های اصطلاحات ادبی و منابع بلاغی؛ همچنین پژوهش‌هایی که بیشتر در قالب مقاله به بررسی حسن تعبیر در زبان فارسی پرداخته شده است و به برخی از آن‌ها اشاره شد، نویسندگان به تحقیقی که به بررسی حسن تعبیر در خسرو و شیرین نظامی پرداخته باشد دست نیافتند؛ از این رو در این جستار به تحلیل کاربرد حسن تعبیر در این منظومه خواهند پرداخت.

۲- بحث

۲-۱- حسن تعبیر در منظومه خسرو و شیرین نظامی

بخش زیادی از داستان خسرو و شیرین بر اساس گفتگوی بین شخصیتها پیش می‌رود. در این داستان مشارکان گفتگو را با توجه به قدرت اجتماعی و فاصله‌گذاری میان ایشان به صورت سلسله مراتبی می‌توان ترسیم کرد. گاهی گفتگوکنندگان جایگاه فراتر و فروتر نسبتاً کمی باهم دارند مانند هرمز - پدر خسرو - و خسرو یا ملکه ارمن و شیرین، زمانی طرفین گفتگو هم‌تراز هم هستند مانند خسرو و شیرین و گاهی فاصله اجتماعی مشارکان گفتگو بسیار زیاد است مانند کنیزان شیرین و شیرین؛ همچنین شاعر سه شخص قدرتمند و حاکم روزگارش را به‌عنوان سفارش‌دهنده اثر و مخاطبان بالفعل پیش رو دارد و منظومه بعد از سرایش به نام ایشان ثبت و پیشکش شده است. از چشم‌اندازی دیگر علاوه بر در نظر داشتن مشارکان گفتگوها و در نظر گرفتن وجهه مخاطبان بالقوه و بالفعل این اثر، موضوع و محتوای منظومه نیز داستانی است که اشتغال بر امور هراس‌انگیز و ممنوع (تابو) و تهدیدکننده وجهه دارد و حکیم گنجه برای آفرینش چنین شاهکاری ناگزیر است با بیان حکمت‌آمیز خود و کاربرد بهنگام و بجای حسن تعبیر و استفاده از شگردهای بلاغی از عهده بیان تابوهای زبانی و توصیف تنگناهای موقعیتی داستان با به‌گویی و لطف تعبیر برآید. در منظومه غنائی و عاشقانه خسرو و شیرین حکیم نظامی گاه در جایگاه آفریننده و راوی اثر از حسن تعبیر بهره برده است. گاهی نیز شخصیت‌های داستانی در بافت‌ها و موقعیت‌های گوناگون با استفاده از حسن تعبیر درباره موضوع‌هایی چون مرگ، عشق و تابوها با هم گفتگو می‌کنند. بر اساس داده‌های پژوهش در ۲۳۲ بیت از منظومه خسرو و شیرین از حسن تعبیر استفاده شده است. در ادامه انواع کاربرد حسن تعبیر در منظومه مورد بحث در دو محور موضوع و شگردهای بلاغی بررسی و تحلیل می‌شود.

۲-۲ - موضوع حسن تعبیر در منظومه خسرو و شیرین

۲-۲-۱ - حسن تعبیر در امور هراس‌انگیز

یکی از موارد کاربرد حسن تعبیر، استفاده از واژگان و تعبیر خوشایند و کمتر آزاردهنده در بیان موضوعات ناخوشایندی است که حتی اندیشیدن به آنها هراس‌انگیز است. گذر شتابان عمر، پیری و ناتوانی، مرگ، بیماری و پریشان‌حالی از موضوعات هراس‌انگیزی است که نظامی در ۱۰۴ بیت از منظومه خسرو و شیرین در تبیین آنها از حسن تعبیر استفاده کرده است. بیشترین مورد استفاده از حسن تعبیر در این محور نیز مربوط به موضوع مرگ است. برای مثال نظامی در بافتی با دعا به درگاه خداوند، با فعل امر و غرض ثانوی دعا (طبیعیان، ۱۳۸۸: ۱۹۵) در حق خویش از تعبیر «خواباندن و وقت خواب» به جای «میراندن و هنگام مرگ» استفاده کرده است (نظامی، ۱۳۷۶: ۷). همچنین برای دشمنان ممدوح، اتابک محمد جهان پهلوان، این‌گونه طلب مرگ می‌کند:

هر آن شخصی که او را هست از او رنج
به زیر خاک به گر هست خود گنج
(نظامی، ۱۳۷۶: ۱۴)

از جمله تعبیری که در خسرو و شیرین برای مرگ استفاده شده عبارتست از: «در سیاهی شدن ماه» (بیت ۵۸۶)، «باد خزان» (۱۴۶۸)، «از تخت دور شدن» (۱۵۹۸)، «سرا آمدن پادشاهی» (۱۶۳۳؛ ۳۵۶۰)، «آستین بر دولت افشاندن عمر» (۲۴۴۴)، «چوبین تخته شدن» (۲۵۶۹)، «از جهان رخت گرفتن» (۳۴۴۹)، «پریدن مرغ از گلستان» (۳۵۴۴)، «از بر افتادن درخت مریم» (۳۵۶۷)، «رفتن آهویی از صحرا» (۳۶۲۷)، «رفتن یک دانه از خرمن شاه» (۳۶۲۸)، «دست از جشن کوتاه کردن» (۳۶۴۷)، «رفتن» (۵۴۶۱)، «خفتن» (۵۴۹۰)، «گذشتن» (۵۵۰۹)، «رخت بستن» (۵۸۸۵)، «رخت برداشتن» (۶۲۳۶)، «پایه بر فلک زدن» (۶۳۸۲). در بین تعبیر یادشده، «رفتن»، «خفتن» و «گذشتن» نسبت به دیگر تعبیر به لحاظ نشان‌داری شدت چندانی ندارند.

نظامی برای بیان پریشان‌حالی جسمی و روحی شیرین در فراق خسرو به جای استفاده از واژگانی با بار معنایی منفی نظیر «بیمار» و «لاغر» از تعبیر «گداختن کافور در آب» و «از هم گسستن سیماب بر خاک» استفاده کرده:

درختی برشده چون گنبدی نور
گدازان گشته چون در آب کافور
بهاری تازه چون رخشنده مهتاب
ز هم بگسست چون بر خاک سیماب
(همان، ۱۰۵)

بعضی از تش‌های روحی و بیماری‌هایی که در منظومه خسرو و شیرین به کمک حسن تعبیر مطرح شده عبارتست از: پژمردگی چهره بر اثر گرما: «شد از گرمی گل سرخم گل زرد» (بیت ۱۳۷۹)، خمیده شدن قامت بر اثر غم و اندوه: «سهی سروش چو برگ گل خمیده» (۳۰۲۵) بی‌قراری و اضطراب: «... خود چون عود می‌سوخت» (۴۰۶۱)، رنگ پریدگی و از دست دادن طراوت: «هر آن پالوده‌ای را کو بود زرد/ بچربی یا به شیرینی توان خورد/ من آن پالوده روغن گدازم/ که جز نامی ز شیرینی ندارم» (۴۳۵۶ و ۴۳۵۷).

همچنین نظامی از این تعبیر برای بیان گذر شتابان عمر و فرا رسیدن پیری استفاده کرده است: «از موی سیاه رنگ بردن» (بیت ۱۴۵۰)، «در نشیب بودن عنان عمر و پا در رکیب بودن جوانی» (۳۴۵۰)، «بر سبزه کافور افشاندن» (۵۴۰۵)، «کفن‌پوش شدن بناگوش از پنبه» (۵۴۲۸) و «در بنفشه یاسمن یافتن» (۵۴۲۹) و ...

۲-۲-۲ - حسن تعبیر در واژگان و مفاهیم تابو

یکی از موارد کاربرد حسن تعبیر، استفاده از واژه‌های جایگزین به جای الفاظ ممنوع، خطرناک و غیراخلاقی و اسرارآمیز است و بررسی حسن تعبیر از این چشم‌انداز می‌تواند اطلاعاتی درباره یک جامعه زبانی، دانش، فرهنگ و ارزش‌های آن جامعه در

گذر زمان در اختیار پژوهشگر قرار دهد. استفاده از برخی واژه‌های تابو و کلمات ممنوع با گذشت زمان و تغییر جوامع، باورها و آگاهی‌ها رواج می‌یابد و حساسیت و نگرانی چندانی در کاربرد آن‌ها بر جای نمی‌ماند مانند تابوی نام، پنهان کردن نام، داشتن دو نام و مراسم نام‌گردانی و ... که در اساطیر و حماسه‌های ملل مختلف از جمله ایران وجود داشته است و امروزه این ممنوعیت و حرمت بسیار کمرنگ شده است. اما در برخی دیگر از واژه‌ها به‌ویژه الفاظی که در قلمرو مفاهیم جنسی و واژه‌های مرتبط با آن قرار می‌گیرند استفاده از حسن تعبیر شگردی برای حفظ ادب، حفظ وجهه مشارکان گفتگو و انتقال معانی بدون تنش و کشمکش بوده است.

وقتی تابو «هر چیزی که در عین حال مقدس و برتر از کیفیت عادی و خطرناک، پلید یا اسرارآمیز باشد» در نظر گرفته می‌شود (فروید، ۱۳۴۹: ۳۵) و واژه‌های ارجاع‌دهنده به اندام و فعالیت جنسی، جزو الفاظ ممنوع، خطرناک و پلید از دیدگاه اخلاقی و اعتقادی یک جامعه به شمار بیاید؛ شاعری همچون حکیم نظامی بر سر دوراهی خواهد بود؛ از سویی با توجه به نوع ادبی متن (داستان عاشقانه غنائی) ناگزیر از ورود به این قلمرو در متن ادبی خواهد بود و از سوی دیگر قیدوبندهای اخلاقی، اعتقادی و اجتماعی وی و مخاطبانش مانع بیان فاش و بی‌پرده چنین مفاهیمی خواهد بود. در چنین موقعیتی برای بیان غیرمستقیم و تنش‌زدای موضوعی ممنوع و ناخوشایند و در عین حال رهایی از این تنگنای اعتقادی و اخلاقی، آرایه‌های ادبی و حسن تعبیر به شاعر امکان سامان دادن روایت را خواهد داد.

نظامی در ۸۰ بیت از منظومه خسرو و شیرین به طرح مفاهیم و تصاویر تابو پرداخته است. این مفاهیم و تصاویر عبارتست از باکره بودن، توصیف اندام و بعضی اعضای بدن معشوق، روابط عاشقانه (بوسه و بوسه‌خواهی و طلب وصل) و زنان بدکار. چون به طور کلی در عرف جامعه ایران - حتی امروزه هم - مطرح کردن چنین مطالبی نوعی هنجارشکنی محسوب می‌شود، نظامی این مطالب را به کمک حسن تعبیر بیان کرده است. او از باکرگی با این تعابیر یاد می‌کند: «یک آغوش از گلش ناچیده دیار» (نظامی، ۱۳۷۶: بیت ۷۷۹)، «گنج سر به مهر نابسوده» (۱۷۴۵)، «لعل نسفته» (۱۹۷۳)، «بر مهر خویش بودن» (۳۸۲۹)، «گل نیالوده» (۳۸۳۹)، «ناشکفته بودن غنچه گل و ناسفته بودن در دریایی» (۴۲۳۷)، «باغی که کسی میوه‌اش را نچیده» (۴۹۸۷)، «در خویش را پاس داشتن» (۵۲۱۲). از تمنای وصل نیز این‌گونه یاد شده است: «گل خود را بدین شکر برآمیز» (بیت ۱۲۸۵)، «اگر من خوردمی زان چشمه آبی» (۱۳۲۵)، «بره در شیر مستی خورد باید» (۲۰۴۲)، «زکاتی ده فضاگردان مالت» (۲۰۴۷)، «دگر باره شد از شیرین شکرخواه» (۳۶۴۵) و «بیستان آمدم تا میوه چینم» (۴۴۵۶).

اندرز دادن مهین بانو به شیرین یکی از بخشهای منظومه خسرو و شیرین است که حسن تعبیر در بیان مفاهیم تابو در آن بسیار برجسته است. مهین بانو (عمه شیرین) با بیانی پوشیده برادرزاده‌اش را تا پیش از پیمان ازدواج، از نزدیک شدن بیش از اندازه به خسرو برحذر می‌دارد. به این صورت وجهه هر دو طرف (هم مهین بانو در جایگاه بزرگ‌تر، ناصح و دلسوز و هم شیرین در جایگاه دختری زیبا و عفیف) حفظ می‌شود. مهین بانو، شیرین را «گنج سر به مهر نابسوده» (بیت ۱۷۴۵) می‌داند که باید حواسش به نیرنگهای جهان باشد؛ چرا که «جهان نیرنگها داند نمودن/ به دُر دزدیدن و یاقوت سودن» (۱۷۴۶). در ادامه مهین بانو از شیرین می‌خواهد که در برابر بی‌طاقتی و ناشکیبایی خسرو در طلب وصل مقاومت کند و فریب نخورد؛ مبادا که خسرو با شیرین‌زبانی «خورد حلوی شیرین رایگانی» (۱۷۵۰). سپس به برادرزاده‌اش اخطار می‌دهد که اگر چنین اتفاقی بیفتد، ترا که آلوده خود کرده رها می‌کند و هوای دیگری را در پیش می‌گیرد. مهین بانو تمتع یافتن مردان از زنان پیش از بستن پیمان ازدواج و رها کردن ایشان را در قالب این تصاویر همراه با حسن تعبیر برای شیرین ترسیم می‌کند: «بسا گل را که نغز و تر گرفتند/ بیفکندند چون بو بر گرفتند/ بسا باده که در ساغر کشیدند/ بجرعه ریختندش چون چشیدند» (۱۷۶۰-۱۷۶۱).

۲ - ۲ - ۳ - حسن تعبیر در تن‌کامه‌سرایی

منظومه خسرو و شیرین روایت عشق و دلدادگی دو شاهزاده ایرانی و ارمنی است. این داستان همانند ویس و رامین گزارش عشقی زمینی، دیگرجنس‌خواهانه و دوسویه است و به همین سبب است که حکیم نظامی خود بدان نام هوس‌نامه (همان: ۲۱) داده است و همین موضوع و ویژگی‌ها و صحنه‌های داستان است که یار منتقد شاعر را بر آن داشته است که نظامی - اکدش خلوت‌نشین شریعت‌پیشه - را در سرایش آن سرزنش کرده و از آفرینش منظومه منصرف سازد. به نظر می‌رسد شیوه بیان نظامی و استفاده از حسن تعبیرها و تلاش او در سراسر منظومه در جهت حفظ وجهه خود و مخاطبانش از یک‌سو و نیز «فضای شهر گنجه که در آن منش آسان‌گیری و مدارا رواج یافته است و آزادی معاشرت زنان و مردان وجود داشته است می‌تواند توجیهی بر عاشقانه‌سرایی و تن‌کامه‌سرایی نظامی باشد.» (خالقی مطلق، ۱۳۷۵: ۱۶)

از آنجاکه در این روایت عاشقانه خسرو و شیرین، دیدارهایی داشته و دلبری‌ها و ناز و نیازها در این میان رخ داده است و داستان با فرجامی نیک به وصال انجام یافته است، نظامی در گزارش دیدارها و کام‌جویی شخصیت‌های اصلی داستان به یاری حسن تعبیر و تمهیدات بلاغی سخن در پرده گفته است؛ از جمله در دیدار خلوت خسرو و شیرین:

چو یک دم جای خالی یافتندی	چو شیر و می به هم بشتافتندی
چو دزدی کو به گوهر دست یابد	پس آنگه پاسبان را مست یابد
به چشمی پاس دشمن داشتندی	به دیگر چشم ریحان کاشتندی
چو فرصت درکشیدی چشم را میل	ربودندی یکی بوسه به تعجیل
صنم تا شرمگین بودی و هشیار	نبودی بر لبش سیمرخ را بار
در آن ساعت که از می مست گشتی	به بوسه با ملک همدست گشتی
چنان تنگش گرفتی شه در آغوش	که کردی قاقمش را پرنیان پوش
ز بس کز گاز نیلش برکشیدی	ز برگ گل بنفشه بردمیدی
ز شرم آن کبودی‌های بر ماه	که مه را خود کبود آمد گذرگاه
اگر هشیار اگر سرمست بودی	سپیدابش چو گل بر دست بودی

(نظامی، ۱۳۷۶: ۸۳)

نظامی در ۴۸ بیت از منظومه خسرو و شیرین به تن‌کامه‌سرایی پرداخته است. روایت وصال و عروسی دلدادگان در ابیات ۵۳۶۰ تا ۵۳۷۸ نمونه‌هایی برجسته از تن‌کامه‌سرایی در این منظومه است که نظامی به یاری شگردهای ادبی توانسته است از تنگنای صحنه‌های عشقبازی بیرون بیاورد.

۲ - ۳ - شگردهای بلاغی حسن تعبیر در منظومه خسرو و شیرین

شگردهای ادبی‌ای که نظامی در ۲۳۲ بیت از منظومه خسرو و شیرین به واسطه آنها حسن تعبیر را بازتاب داده، به ترتیب بسامد عبارتست از: استعاره (۱۴۳ مورد)، تشبیه (۶۹ مورد) و کنایه (۵۶ مورد). گاه در یک بیت چندبار از این شگردهای ادبی استفاده شده است؛ مثلاً در بیان همراه با حسن تعبیر این تصویر که شیرین چگونه بعد از آبتنی کردن در چشمه، اندام برهنه خود را با موهایش از نگاه خسرو می‌پوشاند، در یک بیت از چهار استعاره بهره برده است:

عبیر افشانند بر ماه شب افروز به شب خورشید می‌پوشید در روز

(همان، ۱۴)

نظامی از استعاره اغلب در مواردی استفاده کرده که صحنه و مفهوم ممنوع و تابو، بسیار تنش‌زا و ناخوشایند بوده است. برای مثال از استعاره پرپر شدن گلبرگ‌های گل برای تصویر فروپاشی پیکر بعد از مرگ بهره برده است:

چنان خسبان چو آید وقت خوابم که گر ریزد گلم ماند گلابم
(همان، ۷)

بهترین نمود استفاده از استعاره برای حسن تعبیر در منظومه خسرو و شیرین، صحنه‌های کامروایی عاشق و معشوق است که جنبه تابو و ممنوع بودن واژه‌های این حوزه شدیدتر است و شاعر در این بخش از استعاره‌هایی استفاده کرده است که تا حدودی دشوار و دیریاب است و تنها در همان بخش و بافت داستانی متن قابل‌درک است:

گوزن ماده می‌کوشید با شیر بر او هم شیر نر شد عاقبت چیر
شگرفی کرد تا خازن خبر داشت به یاقوت از عقیقش مهر برداشت
حصاری یافت سیمین قفل بر در چو آب زندگانی مهر بر سر ...
خدنگ غنچه با پیکان شده جفت به پیکان لعل پیکانی همی‌سفت
مگر شه خضر بود و شب سیاهی که در آب حیات افکند ماهی ...
نگویم بر نشانه تیر می‌شد رطب چون استخوان در شیر می‌شد
چکیده آب گل در سیمگون جام شکر بگداخته در مغز بادام
(همان: ۲۳۵ - ۲۳۶)

برخی از تصویرهای استعاری و واژه‌هایی که به‌عنوان حسن تعبیر در این قلمرو معنایی به‌کاررفته است عبارت است از: صدف، درّه الماس، (بیت ۵۲۱۲) پیکان و لعل پیکانی (۵۳۷۰)، لعل و یاقوت (۳۸۴۵)، میوه نچیده (۴۹۸۷) و تعبیر همانند آن‌ها؛ هنر نظامی در این بخش این بوده که «در صحنه‌پردازی‌ها و واقعه‌نگاری‌های این اثر... هرگز الفاظ و عبارت‌هایی نظیر آنچه امثال سعدی و مولانا هم از آوردن آن‌ها اجتناب نداشته‌اند زبان او را در نقل آن‌گونه احوال نیالوده است». (زرین‌کوب، ۱۳۷۴: ۲۴۵ و ۲۴۶)

همچنین نظامی در توصیف اندام معشوق از استعاره‌هایی سود برده است که احضار زیرساخت تشبیهی آن‌ها دشوار و دیریاب نیست؛ استعاره‌هایی نظیر دو سیمین نار (ابیات ۴۹۴۹، ۵۲۰۱ و ۵۳۵۴)، تنگ شکر (۱۹۹۵)، خوزستان (۵۳۵۸)، رطب (۴۵۷۸)، میوه بهشتی و باغ بهشت (۴۵۷۶) و...:

ملک بر تنگ شکر مهر بشکست که شکر در دهان باید نه در دست ...
نخستین پیک بود آن شگرین جام که از خسرو به شیرین برد پیغام
از آن حقه که جز مرهم نیاید بده زانچ او به دادن کم نیاید
(همان: ۸۲ و ۲۲۱)

همان‌طور که بیشترین استفاده از استعاره در منظومه خسرو و شیرین در بیان مفاهیم و تصاویر تابو و ممنوع و همچنین تن‌کامه‌سرایایی بوده، بیشترین استفاده تشبیه و کنایه نیز در این منظومه درباره موضوعات هراس‌انگیز بوده است. آن‌گونه که از داده‌های پژوهش برمی‌آید از تشبیهات بیشتر در توصیف پریشان‌حالی و بیماری شخصیت‌های داستان استفاده شده؛ گویا نظامی می‌خواسته با این ترفند از بار معنایی واژگان منفی‌ای چون زردشدن چهره، لاغری و نزاری، افسردگی و تنهایی، خمیدگی قامت و... کم کند. برای مثال در بخشی از داستان، شیرین به تنهایی و افسردگی خود که رهاورد گرفتار شدن به عشق

خسروست اشاره می‌کند و حال نزار کنونی خویش را با حال خوشی که پیش از گرفتار شدن به این عشق داشته مقایسه می‌کند:

چو گل بودم ملک بانوی سقلاب
 کنون دز بانوی شیشه‌م چو جلاب
 چو سبزه لب به شیر برف شستم
 چو گل بر چشمه‌های سرد رستم...
 چو زر پالودم از گرمی کشیدن
 فسرمد چون یخ از سردی چشیدن
 (نظامی، ۱۳۷۶: ۱۸۷)

بعضی تشبیهاتی که در منظومه خسرو و شیرین برای توصیف پریشان‌حالی و بیماری به کار رفته، عبارتست از: تشبیه ضعیف و ناتوان شدن جسم شیرین در فراق خسرو به «شمع گداخته» (بیت ۱۳۸۰) و «کافور گدازان‌گشته در آب» (۲۳۹۷) و تشبیه زاری حال خسرو در دوری از شیرین به «شکر گدازان‌گشته در آب و شمع پرآتش» (۳۸۵۰).

گفتنی است که کاربرد تشبیه برای حسن تعبیر فقط محدود به موضوعات هراس‌انگیز نبوده، حکیم نظامی در مواردی که صحنه و مفهوم ممنوع و تابو، کمتر تنش‌زا و ناخوشایند است برای تعبیر نیک و قابل‌قبول از آرایه تشبیه استفاده می‌کند؛ مثلاً درباره شهره بودن شکر اصفهانی به فسق و فساد از چهار تشبیه بهره گرفته است:

به هر جایی چو باد آرام گیرد
 چو لاله با همه کس جام گیرد ...
 چو دور چرخ با هر کس بسازی
 چو گیتی با همه کس عشق بازی
 (همان: ۱۶۵ و ۱۶۸)

از کنایه هم بیشتر در بیان مفاهیم و تصاویر مربوط به مرگ استفاده شده است. برای مثال نظامی در مرگ اتابک ایلدگز از تعبیر چارتکبیر زدن استفاده کرده است.

اتابک ایلدگز شاه جهانگیر
 چو زد بر هفت‌کشور چار تکبیر
 (همان: ۱۴)

حکیم نظامی در حسن تعبیر از مرگ شخصیت‌های داستانی با بهره‌گیری از شگرد ادبی کنایه این موضوع هراس‌انگیز و ناگوار را پذیرفتنی و قابل‌قبول جلوه می‌دهد. بعضی از این تعبیر کنایی عبارتست از: «برآمدن بانگ رحیل» (بیت ۵۸۹۹)، «روزه مریم نگه‌داشتن» (۳۵۶۵)، «دست از جشن کوتاه کردن» (۳۶۴۷)، «رخت برداشتن و زمین کشته را ندروده بگذاشتن» (۶۲۳۶)، «پایه بر فلک زدن» (۶۳۸۲) و

از دیگر موارد کاربرد کنایه در منظومه خسرو و شیرین، بیان پوشیده و همراه با حسن تعبیر درباره بعضی از مفاهیم و تصاویر تابو است. برخی از این کنایه‌ها عبارتست از: «رایگانی خوردن حلوی شیرین» (بیت ۱۷۵۰) کنایه از تمتع و کامیابی خسرو از شیرین بدون پیمان ازدواج، «کام زیرین» (۲۶۹۵) کنایه از شهوت‌پرستی، «متاع خویش در بار داشتن» (۳۸۴۰) کنایه از بکر بودن، «روزه به شکر بازکردن» (۴۲۵۷) کنایه از وصلت خسرو با شکر و «ناتمام بودن اسباب حلوا» (۴۵۵۱) کنایه از کامل نبودن اسباب وصال.

۳- نتیجه

منظومه خسرو شیرین حکیم نظامی روایت زیست عاشقانه، زمینی و دیگرجنس‌خواهانه دو شاهزاده ایرانی و ارمنی است. در این داستان گزارشی هنرمندانه از تولد، جوانی و عشق، پیری و مرگ شخصیت‌ها ارائه شده است. نظامی برای بیان پاک و عقیف امور هراس‌انگیز همچون گذر شتابان عمر، پیری و ناتوانی، مرگ، واژه‌های تابو و ممنوع مانند اندام‌های جنسی،

صحنه‌های هوسرانی و عشق‌بازی از حسن تعبیر و در قالب بیان تشبیهی، استعاری و کنایی سود جسته است. نظامی در ارائه تصویر صحنه‌های عاشقانه و گزارش مفاهیم تن‌کامه‌سرایي و عشق‌بازی که احتمال به خطر افتادن وجهه خود و مخاطبانش را در پی دارد، به یاری حسن تعبیر و استفاده از شگرد بلاغی استعاره، بیانی غیرمستقیم و توأم با آزر و حیا دارد. او در بیان واژه‌های تابو مانند اندام‌های جنسی که در عرف اجتماعی و اخلاق جامعه ناخوشایند و تنش‌زا هستند با طیفی از استعاره‌های روشن و تیره کوشیده است از یک‌سو روایت داستان را تمام و کمال پیش ببرد و از سوی دیگر با به‌گزینی واژه‌ها و تعبیرهای نیک ناگفتنی‌ها را با بیانی تنش‌زدا و غیرمستقیم بگوید و از عهده مطلب به درآید. او در روایت امور هراس‌انگیزی چون مرگ، بیماری و پریشان‌حالی، متناسب با بافت داستان و موضوع سخن و لحن شخصیت‌های داستان بیشتر از تشبیه و کنایه بهره برده است و با جانشین کردن واژگانی که بار معنایی مثبت دارند، کوشیده است تا حسن تعبیری از این امور هراس‌انگیز به دست دهد. در مجموع باید گفت آنچه این سخنور فرزانه را به استفاده از حسن تعبیر در منظومه عاشقانه خسرو و شیرین واداشته، افزون بر حفظ حریم شرع و چارچوب ادب و نزاکت، حفظ وجهه خویش به عنوان فردی حکیم و شاعری متشعر و وجهه مخاطب خاص و عام است.

۴- منابع

- ابرامز، مایر هوارد. (۱۳۸۶). *فرهنگ‌واره اصطلاحات ادبی*، ترجمه سیامک بابایی، تهران: انتشارات جنگل و جاودانه.
- اخروی، مهدی، واعظی، مرادعلی، رحیمی، سید مهدی. (۱۴۰۰). "عوامل خلق شعر در نظریه ادبی نظامی گنجوی"، *پژوهشنامه ادب غنایی*، سال ۱۹، شماره ۳۶، ص ۵۴-۲۹.
- بشیری، محمود و طاهره خواجه گیری. (۱۳۸۸). "نام و ننگ در شاهنامه"، *بهار ادب*، سال ۲، شماره ۲، ص ۷۷-۹۵.
- پورنامداریان، تقی. (۱۳۸۰). *در سایه آفتاب: شعر فارسی و ساخت‌شکنی در شعر مولوی*، تهران: سخن.
- پیروز، غلامرضا و منیره محرابی کالی. (۱۳۹۴). "بررسی معنی‌شناختی حسن تعبیرات مرتبط با مرگ در غزلیات حافظ"، *ادب-پژوهی*، شماره ۳۳، ص ۱۰۴-۸۱.
- جواری، محمدحسین و احد حمیدی کندول. (۱۳۸۶). "سیر نظریه‌های ادبی معطوف به خواننده در قرن بیستم"، *ادب پژوهی*، شماره سوم، ص ۱۴۳-۱۳۸۶.
- چگنی، ابراهیم. (۱۳۸۲). *فرهنگ دایره المعارفی زبان و زبان‌ها*، تهران: دانشگاه لرستان و نشر بهنام.
- خالقی مطلق، جلال. (۱۳۷۵). "تن‌کامه‌سرایي در ادب فارسی، ایران‌شناسی"، سال ۸، شماره ۱، ص ۵۴-۱۵.
- خرمشاهی، بهاء‌الدین. (۱۳۹۴). *فرهنگ دانشنامه کارا (انگلیسی - فارسی)*، جلد ۲، تهران: انتشارات معین، نگاه و شباهنگ.
- رضایی، عربعلی. (۱۳۸۲). *واژگان توصیفی ادبیات: انگلیسی - فارسی*، تهران: فرهنگ معاصر.
- زرین‌کوب، عبدالحسین. (۱۳۷۴). *پیر گنجی در جستجوی ناکجاآباد*. تهران: انتشارات سخن.
- زنجانی، برات. (۱۳۷۷). *صور خیال در خمسه نظامی*، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- سبزیان مرادآبادی، سعید و میر جلال‌الدین کزازی. (۱۳۸۸). *فرهنگ نظریه و نقد ادبی؛ واژگان ادبیات و حوزه‌های وابسته انگلیسی - فارسی*. تهران: مروارید.
- صابری، علی. (۱۳۸۸). *فرهنگ‌نامه مهارت‌های ادبی*، تهران: دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکز.
- صباغی، علی. (۱۳۹۰). *تابوی نامه در نامه باستان، کاخ بی‌گزند (مجموعه مقالات همایش بین‌المللی بزرگداشت حکیم ابوالقاسم فردوسی در هزاره دوم شاهنامه)*، جلد ۳، زاهدان: دانشگاه سیستان و بلوچستان، ص ۲۰۵۰-۲۰۶۱.
- طیبیان، حمید. (۱۳۸۸). *برابره‌های علوم بلاغت در فارسی و عربی*، چاپ اول، تهران: انتشارات امیرکبیر.

- عبدالکریمی، سپیده. (۱۳۹۲). فرهنگ توصیفی زبان‌شناسی اجتماعی، تهران: نشر علمی.
- فروید، زیگموند. (۱۳۴۹). توتوم و تابو، ترجمه محمدعلی خنجی، تهران: [بی‌نا].
- قاسم‌نژاد، علی. (۱۳۸۱). حسن تعبیر، فرهنگ‌نامه ادبی فارسی: دانشنامه ادب فارسی. جلد ۲، به سرپرستی حسن انوشه، تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- موسوی، سجاد و ابراهیم بدخشان. (۱۳۹۱). "حسن تعابیر ناپسند"، پژوهش‌های زبان‌شناختی در زبان‌های خارجی، دوره ۲، شماره ۲، ص ۱۸۷ - ۱۷۱.
- موسوی، سجاد و ابراهیم بدخشان. (۱۳۹۵). "بررسی حسن تعبیر در زبان فارسی: رویکردی گفتمانی"، پژوهش‌های زبان-شناسی تطبیقی، شماره ۱۲، ص ۶۷ - ۵۵.
- نظامی گنجوی. (۱۳۷۶). خسرو و شیرین، تصحیح برات زنجانی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- نظامی گنجه‌ای. (۱۳۸۶). خسرو و شیرین، تصحیح بهروز ثروتیان، تهران: امیرکبیر.
- نظامی گنجوی. (۱۳۸۶). مخزن الاسرار، تصحیح بهروز ثروتیان، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- نوروزی، علی و حمید عباس‌زاده. (۱۳۸۹). "حسن تعبیر در زبان و ادبیات عربی: شیوه و انگیزه‌ها"، مجله زبان و ادبیات عربی، شماره ۳، ص ۱۷۴ - ۱۴۹.

Abrams, Meyer Howard. (2000). *A glossary of literary terms*, Tehran: Jangal Publication.

Merriam, Charles and Merriam, George (eds). (1986). *Webster's Ninth New Collegiate Dictionary*. Springfield: Merriam-Webster, Inc.